

ŞERHLERDE MEHDİLİK MESELESİ VE SÜNNÎ-ŞİÎ TARTIŞMASI: AZÎMÂBÂDÎ'NİN EBÛ DÂVÛD ŞERHİ ÖRNEĞİ

Nurullah AGİTOĞLU*

Öz

Din, insana kurtuluşa erme ve korkudan emin olma yolunu göstermektedir. Öte yandan yol gösterici bir rehber ile kurtuluşa erileceği düşüncesi insanlarda zor zamanlarda ve sıkıntılı durumlarda bir beklentinin oluşmasına sebep olmuştur. Âhir zamanda gelmesi beklenen kurtarıcı inancı, yalnız İslam düşüncesinde değil, diğer dinlerde ve inançlarda özellikle Yahudilik ve Hristiyanlıkta da önemli bir yer tutmaktadır. Mehdi konusundaki haberlerin kaynağının Müslüman olmuş bazı Yahudi ve Hristiyanlar olduğu söylenmişse de Şîiler için bir inanç konusu olmaya ve diğer Müslümanlar arasında da tüm canlılığıyla durmaya devam ettiği görülmektedir. Şîa ile Sünnî tasavvufun yanı sıra selefi görüşü benimseyen çevreler de Mehdi inancına sahip çıkarak rivayetlerde bulunduğu şekliyle Mehdilik konusunu benimsemiş, ancak teorik çerçevesi üzerinde fazla durmamış felsefi yorumlara pek girmemişlerdir. Mehdi hakkında vârid olan hadisleri derleyen birçok müstakil risale kaleme alındığı gibi hadis mecmuaları içinde de bu rivayetlerin bir kısmı nakledile gelmiştir. Muteber hadis kaynaklarında bu rivayetler oldukça sınırlı sayıda yer almaktadır. Bütün bunlar arasında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Kitâbu'l-Mehdî başlığı ile müstakil bir bölüm açılmış olması konuya verilen önem açısından ehemmiyetlidir. Hadislerin anlaşılması noktasında önem arz eden şerhlerde bu konunun nasıl ele alındığının tespit edilmesi faydalı görülmektedir. Bu bağlamda Azîmâbâdî'nin, *Avnu'l-Ma'bûd* adlı şerhinde, Ebu Davud'un *Sünen*'inin Kitâbu'l-Mehdî bölümü çerçevesinde konuya yaklaşımının tespiti neticesinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mehdi, Azîmâbâdî, Şerh, Avnu'l-Ma'bûd.

THE ISSUE OF MAHDİSM IN THE COMMENTARIES AND SUNNITE-SHIITE DEBATE: THE EXAMPLE OF AZIMABADİ'S COMMENTARY ON ABU DAWUD

Abstract

Religion shows the way to human beings to be saved and to be sure of fear. On the other hand, a demonstrative guide leads to the emergence of an expectation in times of trouble and distress in thoughtful people who will be saved. The 'expected rescuer' belief holds an important place not only in Islamic thought but also in other religions and beliefs, especially in Judaism and Christianity. Although the source of the news on the subject of Mahdi is said to be some

Muslim Jews and Christians, it seems to be a belief for the Shiites, and among all other Muslims, it continues to stand with all its vitality. Shia and Sunni Sufism have adopted Mahdi's view as they have in the narratives, but they have not accepted much of the philosophical interpretations on the theoretical framework. There are several independent treatises that compile hadiths about the Mahdi, and some of these rituals are included in the hadith magazines. These narrations are in a very limited number in the mantra hadith sources. Among all these, it is important to note that in the *Sunan* of Abu Dawud an independent chapter was opened with the title of Kitab al-Mahdi. It is useful to identify how this issue is addressed in commentaries that are important to the understanding of the hadiths. In this context, evaluations of Azîmâbâdî in the commentary Avnu'l-Ma'bud will be made on the basis of the finding of the approach of the subject of Kitab al-Mahdi of Abu Dawud.

Keywords: Hadith, Mahdi, Azîmâbâdî, Commentary, Avnu'l-Ma'bud.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca inançsız bir toplum ortaya çıkmadığı için her inançta insanın bir amaç için yaratıldığı düşüncesi bulunmaktadır. Nitekim İslam'da da aynı inanışın olduğu “Ben insanları ve cinleri bana kulluk yapsınlar diye yarattım”¹ ayetinden açıkça anlaşılmaktadır. Çoğu zaman insanlar bu yaratılış gayelerini göz ardı ederek hareket etmişlerdir. Ancak bu gaye peygamberler aracılığı ile kendilerine hatırlatılmıştır. Peygamberler bu anlamda gönderildikleri topluma adeta hayat vermiş ve asıl yaratılış gayelerine onları tekrar yönlendirmiştir. Bundan dolayı dinler insanın bu dünyada ve diğer âlemde mutlu ve bahtiyar olması hedefini gütmektedir. Aslında din, insana kurtuluşa erme ve korkudan emin olma yolunu göstermenin yanında bu yola nasıl gireceğinin ve nasıl hareket etmesi gerektiğinin de yöntemini göstermektedir. Öte yandan yol gösterici bir rehber ile kurtuluşa erileceği düşüncesi insanlarda zor zamanlarda ve sıkıntılı durumlarda bir beklentinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu da beraberinde kurtarıcı şahsiyetlerden yardım isteme olgusunu getirmiştir.²

Müslümanlar arasında da taraftar bulan böyle bir beklenti ‘mehdi’ ismi etrafında şekillenmiştir. Mehdi kavramının kökleri ve gelişmesi konusunda Batılı araştırmacılar iki görüş ortaya koyarlar. Bunlardan birincisi mehdi inancının Sümerler’de doğduğu, Bâbilliler’de ve Mısırlılar’da geliştiği ve bu iki kanaldan dünyaya yayıldığı düşüncesidir. İkinci görüş mehdi inancının her dinin kendi içinde, kendi tarihî, psikolojik ve sosyolojik şartlarına göre doğup geliştiğidir.³

Kur’ân-ı Kerîm’de hidâyet kökünden türeyen fiil ve isim kalıbında birçok kelime bulunmakla birlikte mehdi kelimesi yer almamakta, genelde hidayet kavramı Allah’a, Kur’ân’a ve Hz. Peygamber’e nisbet edilmekte, ayrıca “insanın hidayeti

¹ Zâriyât, 51/56.

² Ö. Faruk Harman, “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı Sempozyumu 22 Ekim 2016 İstanbul, Bildiriler Kitabı*, Kuramer Yay., İstanbul, 2017, s. 41-42.

³ Ekrem Sarıncıoğlu, “Mehdi”, *DİA*, XXVIII, 369.

benimsemesi” anlamında da kullanılmaktadır. Mehdi nitelemesi ilk defa Hassân b. Sâbit’in bir şiirinde⁴ Hz. Peygamber’e yönelik olmuş, daha sonra Hulefâ-i Râşidîn’in yanı sıra Hüseyin b. Ali ve bazı Emevî halifeleri için de kullanılmıştır. Ancak bu nitelermeler kelimenin sözlük anlamında olup bu kimseleri Allah’ın hak yola eriştirdiğine vurgu yapmayı amaçlamıştır.⁵

1. Müslümanlar Arasında Bir Kurtarıcı Olarak Mehdilik Düşüncesi

İslam için düşünüldüğünde Hz. Muhammed (sas) son peygamber olduğundan kendisinden sonra peygamber olarak kimsenin gelmeyeceği açıktır. Ancak peygamber vasfıyla olmasa da bir kurtarıcının geleceği beklentisi sahabe devrinden sonraki dönemlerde Müslümanlar arasında bulunmuştur. Nitekim zulüm ve haksızlıklarla dolu bir dünyayı ve özellikle çok büyük acılara sahne olan İslam coğrafyasını adalet ve güzelliklerle dolduracağı düşünülen zat olarak kabul edilen Mehdi’nin geleceği düşüncesi zaman içerisinde şekillenmiştir.

Yahudilerin Mesih beklentisi ve bunun İsrail oğullarını esaretten kurtararak Filistin’de büyük “İsrail devleti”ni kuracağı düşüncesi gibi, Hristiyanların Hz. İsa’nın bir gün mutlaka dönerek ilk gelişinde kuramadığı “tanrının krallığı”ni kuracağını öngörmelerini de bu anlayışın birer tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür. Buna benzer bir algıya İslam düşüncesinde de rastlamak mümkündür. Kur’ân’da zafer ve mağlubiyet günlerinin insanlar arasında dairevî olarak dolaştığına atıfta⁶ bulunmaktadır.⁷ Bu durum insanlar arasında zafer ve refah zamanlarının beklenmesi düşüncesini kuvvetlendirmiştir.

Yalnız İslam düşüncesinde değil, diğer dinlerde ve inançlarda özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da âhir zamanda gelmesi “beklenen kurtarıcı” inancı önemli bir yer tutmaktadır. Değişik kültürlerin birbirinden etkilendiği göz önüne alındığında, insanlık tarihinde Mehdilik inancının ortak bir fenomen olduğu söylenmiştir.⁸

İslam’da Mehdilik düşüncesinin diğer kültür ve inançlardan kaynaklı olabileceği üzerinde durulmuştur. Sosyo-kültürel boyutta Mehdilik algısının ortaya çıkış ve gelişim süreci, bu olgunun aslen eski inanışlarda var olan yaygın bir kurtarıcı kabulünün sonradan ilahî dinlerin iddiaları arasına sokulduğunu, insanlık tarihinin başından beri süregelen iyi ve kötü mücadelesinin bu şekilde iyinin lehine son bulacağı düşüncesine götürdüğünü göstermektedir. Ancak İslam kelâmı açısından

⁴ ما بَالُ غَيْبِكَ لَا تَنَامُ كَأَنَّمَا كُنْتُ مَاقِيهَا بِكُحْلِ الْأُرْمِدِ جِزْعًا عَلَى الْمَهْدِيِّ، أَصْبَحَ ثَلَاثًا... / Gözlerine ne oluyor ki uyuyamıyor. O, adeta yaş dökmekten hastalanmış gözün sürmesiyle sürmelenmiş gibi toprağa gömülmüş olan Mehdi’ye (Hz. Muhammed) üzüldüğü, sızlandığı için (ağlamaktadır).

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Mehdi”, *DİA*, XXVIII, 371.

⁶ Âl-i İmrân, 3/140.

⁷ Mahmut Çınar, *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*, Rağbet Yay., İstanbul, 2013, s. 32-33.

⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine” (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış), *AÜİFD* Cilt: XXV, ss. 179-214, s. 179; Ekrem Sarıkçıoğlu, “Buda Dininde Mehdi İnancı ve Buda’dan Bir Rivayet”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4. Sayı, Ankara 1980, ss. 77-90; a. Mlf., “Mecusi Dininde Mehdi İnancı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sayı, İstanbul 1986, ss. 1-7.

böyle bir hususun Hz. Peygamber sonrası İslam inançlarına dâhil edilmeye çalışılmasının kabul edilebilir bir husus olmadığı da belirtilmiştir.⁹

Mecusilik, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi dinler ilgili kurtarıcıyı kendileri için mükemmellik ve masumiyetin ifadesi olan Zerdüş, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Peygamber ile bir şekilde ilişkilendirerek tasavvur etmişlerdir.¹⁰

Mehdi inancının menşeiyle ilgili ileri sürülen farklı görüşler şöylece özetlenebilir: Mehdi telakkisi her toplumda yankı bulan bir sığınma mekanizmasıdır. Sosyal şartların bozulup zulmün arttığı dönemlerde halk bir kurtarıcı beklentisi içine girmiş, daha sonra bu beklenti dinî bir inanca bürünerek mehdi inancı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bir kurtarıcı beklentisinin Yahudilik, Hristiyanlık ve Maniheizm gibi dinlere ait bir inanç olup Kâ'bu'l-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih tarafından Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetler yoluyla Müslümanlar arasında yayıldığı da iddia edilmiştir. Mehdi kelimesinin 'mesîh'in Arapça'ya tercüme edilmiş şekli olması buna delil olarak gösterilmektedir.¹¹ Nitekim farklı biçimlerde de olsa İslam'dan önceki birçok dinde bir kurtarıcı inancının bulunduğu bir gerçektir. Bu kurtarıcı inancı Şîa'nın mehdi akidesine bir dayanak olmuştur. Onlar İslam'dan önceki bu kurtarıcı inancını bir destek kabul ederek bütün din, mezhep ve toplumların semâvî ve ilahî bir kurtarıcının zuhuru üzerinde ittifak edilmesini Mehdilik inancının ispatı olarak değerlendirmektedirler.¹²

Öte yandan Hz. Peygamber'in (sas) son hidayet rehberi olarak gönderileceğini müjdeleyen ilahî mesajın anlamının tahrif edilerek yanlış yorumlara tâbi tutulduğu söylenmiştir. Aslında kurtarıcı müjdesi ile kastedilenin son peygamber olan Hz. Muhammed'den başkası olmadığı ifade edilmiştir. Kur'ân'da Hz. Peygamber'den başka bir hidayet rehberinin geleceğine değinilmemiş olmasının da bu hususun açık bir kanıtı olduğu dile getirilmiştir.¹³

Tarihî, coğrafi ve kültürel farklılıklara dayalı olarak Müslümanlar arasında Hicri I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir kurtarıcı beklentisinin belirginleştiği ve bu kurtarıcının kıyametten önce zulmü yok edip adaleti tesis edeceği düşüncesinin meydana geldiği görülmektedir.¹⁴

Müslümanlar arasında bilinen manasıyla mehdi kavramı ilk defa Emevîler döneminde Muâviye b. Yezîd'in (ö. 64/684) ölümünden sonra çıkan iç savaş esnasında Muhtar es-Sekafî (ö. 67/687) tarafından bazı mesihçi manalar

⁹ İsmail Şık – Yusuf Gökalp, "Sosyal Teoloji Bağlamında "Mehdilik" Algısına Bir Bakış: İzmirli İsmail Hakkı ve Cemaleddin Afgânî Karşılaştırması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3 2014, Sayfa: 468-490, s. 487.

¹⁰ Çınar, s. 100.

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Mehdi", *DİA*, XXVIII, 372.

¹² Bkz. Mehdi Halil Cafer, *el-İmamü'l-Mehdi fi'l-edyân*, Daru'l-hucceti'l-beyda, Beyrut, 2008, s. 16; Çınar, s. 40.

¹³ Çınar, s. 101.

¹⁴ Çınar, s. 24.

yüklenerek Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olmayan oğlu Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) için kullanılmıştır.¹⁵

Mehdi konusundaki haberlerin kaynağının Müslüman olmuş bazı Yahudi ve Hristiyanlar olduğu söylenmişse de Şîiler için bir inanç konusu olmaya ve diğer Müslümanlar arasında da tüm canlılığıyla durmaya devam ettiği görülmektedir.¹⁶ Mehdi'nin "Mehdi el-Muntazar" şeklinde sıfat tamlaması olarak kullanılması ise Şîa'nın Emevî ve Abbasîlerin öldürmelerinden korkarak imamlarını gizlemesi ile birlikte başlamıştır. Böylece imamın ölmediğini, bir gün dönerek zulmü defedip adaleti gerçekleştireceğini iddia etmişlerdir.¹⁷ Ancak modern dönemde doğrudan veya dolaylı olarak bu inancı sorgulayan Şîi âlim ve aydınların bulunduğu da kaydedilmektedir.¹⁸

Şîa'da mehdi inancının oluşmasında Fars kültürünün önemli bir etkisi var gibi gözükmektedir. Çünkü Müslümanlar fetihlerle artan nüfusla birlikte dinî, siyasî birçok problemle karşı karşıya kaldılar. Hz. Muhammed'den sonra bir peygamber gelmeyeceği de nass ile bildirilince Peygamber'in vefatından sonra bir kısım Müslümanlar kendilerini sıkıntılarından kurtaracak, Peygamberin boşluğunu doldurabilecek peygamber kadar karizmatik bir karaktere ihtiyaç duymaya başladılar ve bu boşluğu da mehdi olarak isimlendirdikleri kişilikle doldurdular. İslam öncesi İran coğrafyasının alt kültürünü oluşturan eski Fars dinlerine ait birtakım inanışlar da bu düşüncenin ortaya çıkması için doğal bir zemin oluşturuyordu. Şîa'da mehdi inancının ortaya çıkışında eski İran kültüründen gelen en önemli etki hiç şüphesiz, İslam'dan önce yaklaşık bin yıllık bir süreyle İranlıların dini olan ve düalizmin inanç esasının merkezini oluşturduğu Zerdüştlükteki kurtarıcı düşüncesidir. Zira Zerdüş, bir kurtarıcının geleceğini ve onun emri altında ışık güçlerinin tam bir zafer kazanacağını söylüyordu. Zerdüştlüğün kurtarıcı karakteri Saoşyant, Şîi öğretisindeki mehdi inancının oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde Maniheizm de İsa Mesih karakterine büründürdüğü Işık Elçisi'nin dünyaya tekrar dönerek kötülere galip geleceğini vaz etmekteydi. İslam ve Zerdüştlüğün itikatları ve öğretilerinin mukayesesi göstermektedir ki mehdilik konusu bu iki din arasındaki ortak inançlardandır. Zerdüştlük ve Maniheizm'deki kurtarıcı karakterler, Şîa'da mehdi adıyla ortaya çıkmaktadır.¹⁹

Ezilen kitlelerin beklenen kurtarıcı düşüncesi, baskı gören Müslüman gruplar arasında mehdi terimiyle ifade bulmuştur. İslâm tarihinde Mehdilik iddialarının gündeme gelmeye başlaması, hicrî birinci asrın sonlarından itibaren, ilk olarak Muhammed b. el-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) mehdiliğini ileri süren Keysâniyye ile birlikte olmuştur. Daha sonra pek çok kişi hakkında gündeme gelen bu iddialar, zamanla daha da çoğalarak hicrî üçüncü asırdan itibaren toplum hafızasında yer etmeye başlamıştır. Mehdilikle ilgili üretilen pek çok rivayet, Sünnîler arasında

¹⁵ Ahmed Emin, *el-Mehdi ve'l-Mehdeviyye*, Hindavî, Kahire, 1951, s. 10-11.

¹⁶ Fığlalı, s. 214; Çınar, s. 75.

¹⁷ Ahmed Emin, s. 11; Çınar, s. 51.

¹⁸ Çınar, s. 93.

¹⁹ Fatih Topaloğlu, "Şîa'da Mehdi İnancının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi", *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2 (Güz 2012), Ss. 109-148, s. 141.

kabul görmesine rağmen konuyu asıl gündemlerinde tutanlar, Şîî gruplar olmuştur. Ancak İmâmiyye Şîâsının on birinci imam olarak kabul ettiği Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/873) vefatıyla durum yeni bir boyut kazanmıştır. Bu düşünce zamanla bir inanç esası haline getirilerek İmâmiyye Şîâsının itikadî konularından biri olan imâmet inancının değişmez bir parçası olmuştur.²⁰

İmâmî kaynaklardan anlaşıldığı üzere Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonraki tartışmalar bağlamında oğlunun olup olmadığı tartışılmıştır. Hasan el-Askerî'nin en azından bir oğlunun olduğuna ve gaybete girdiğine inananlar bulunmaktadır. Hasan el-Askerî'nin vefat ettiğinde iki, üç, beş, sekiz, on yaşlarında Muhammed adında bir oğlu olduğu görüşünde olanlar İsnâaşeriyye /İmâmiyye fırkasıdır. Bir iddiaya göre Hasan el-Askerî vefat ettikten sekiz ay sonra bir oğlu olmuştur. Bu çocuğa Hasan el-Askerî'nin emri ile Muhammed ismi konulmuş olup nerede olduğu bilinmemektedir. Dolayısıyla imâmet bu çocuğa intikal etmiştir. İkinci bir iddiaya göre, Hasan el-Askerî'nin vefatı esnasında bülûğ çağında Muhammed adında bir oğlu vardır. Ancak bu çocuğun, düşmanlarından korktuğu için gizlendiğini iddia etmişlerdir. Bazılarına göre ise Hasan el-Askerî vefat ettiğinde sadece Ali adında bir oğlu vardı. Dolayısıyla Hasan el-Askerî'nin Muhammed adında başka bir oğlu yoktur. Bu tartışmalar etrafında Hasan el-Askerî'den sonra Şîîlerin liderinin kim olacağı meselesi de gündeme getirilmiştir. Burada dört eğilimden söz edilebilir. Birinci eğilim, Hasan el-Askerî vefat ettiğinde yerine halefi olabilecek herhangi bir oğul bırakmamıştır. Dolayısıyla Hasan el-Askerî'nin ölümü kabul edilmiştir. Bu eğilimde olanlar Hz. Peygamber'in vefatıyla nübüvvet son bulduğu gibi Hasan el-Askerî'nin ölümüyle imâmetin son bulduğunu iddia etmişlerdir. İkinci eğilim, imamın yerine kendi soyundan bir halef bırakmadan ölmesinin caiz olmadığını iddia ederek yeryüzünün bir an bile imamsız kalmayacağını, Hasan el-Askerî'nin daha sonraki bir süreçte ortaya çıkacağını sonra tekrar gâib olacağını iddia etmişlerdir. Üçüncü eğilimde olanlar Hasan el-Askerî'nin oğlu olmadığından, imâmetin zaruret halinde kardeşten kardeşe geçebileceğini iddia etmişlerdir. Dördüncü eğilimdekiler, Hasan el-Askerî'nin Muhammed adında bir oğlunun olduğunu kabul ederek, gaybete girdiğini, kâim-mehdi²¹ olduğunu, imamın bu kişi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu son eğilim genel Şîâ içerisinde öncelikli grubun temsil ettiği görüştür.²²

İslam öncesi inançların çoğunda mehdi tasavvuruna benzer anlayışların bulunup bu meselenin bir kişi etrafında temellendirildiği, Müslümanlar arasında ise biri Mehdi, diğeri Hz. İsa olmak üzere iki kişi etrafında geliştiği görülmektedir. Şîî çevreler daha çok Mehdi'yi ön plana alırken²³ Sünnî tasavvuf çevreleri²⁴ Hz.

²⁰ Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1, C. III, Sayı: 5, ss. 127-144, s. 141-142.

²¹ Kâim, 'kalkıp gelecek' anlamında Mehdi'ye verilen bir lakaptır.

²² Yakup Keskin, "İmâmî Kaynaklarda Muhammed el-Mehdi Üzerindeki Tartışmalar", *OMÜİFD*, Sayı:26-27, Samsun 2008 (Birleşik Sayı), ss. 299-315, s. 314-315.

²³ Şîâ içinde bu konuyla en çok ilgilenen mezhep İmâmiyye'dir. İmâmiyye'nin Nâvûsiyye fırkası Cafer es-Sâdık'ın ölmediğini, kaim mehdi olduğunu, Vâkifiyye denilen grup ise onun oğlu Mûsâ el-Kâzım'ın ölmediğini ve kaim mehdi olduğunu iddia etmiştir. Babasının sağlığında vefat eden Muhammed b. Ali en-Naki'nin mehdiliğini ileri sürenlerin yanında kardeşi Cafer'in kaim mehdi

İsa'nın Mehdi'den daha çok etkili olduğu düşüncesine sahip olmuşlardır. Buna bağlı olarak Şîa'nın imâmet teorisi ve tasavvufun velâyet teorisi şekillenmiştir.²⁵ Şîa'da kimi zaman teorik çelişkileri içeren bazı tasavvurların Mehdilik etrafında oluşturulduğu da görülür. Bu çelişkiler ve bunlardan yola çıkılarak yapılacak eleştirilere cevap teşkil edecek söylemler de geliştirilmiştir.²⁶ Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Sünnî kaynaklardaki Mehdilik tasvirleri arasında farklar bulunmaktadır. Buna göre bu düşünceyi savunanların²⁷ yanında reddedenler²⁸ de mevcuttur.²⁹

Şîa ile Sünnî tasavvufun yanı sıra selefi görüşü benimseyen çevreler de mehdi inancına³⁰ sahip çıkarak rivayetlerde bulunduğu şekliyle Mehdilik konusunu benimsemiş, ancak teorik çerçevesi üzerinde fazla durmamış felsefi yorumlara pek girmemişlerdir.³¹

İslâm dünyasında sıkıntılar arttığı dönemlerde kendilerini mehdi olarak tanıtan kişiler ortaya çıkmıştır. İsimleri yukarıda geçenler yanında Horasan'da Emevîler'e karşı başlatılan hareketin liderlerinden Hâris b. Süreyc (ö. 128/746), yine Horasan'da Abbâsî ihtilâlinin lideri olan ve Ebû Cafer el-Mansûr (ö. 158/775) tarafından katledilen Ebû Müslim Horasânî (ö. 138/755) mehdi kabul edilmiştir. Kuzey Afrika'da Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert, 515 yılında kendisinin Mağrib'de çıkması beklenen mehdi olduğunu söyleyerek davetini başlatmıştır. XVI. yüzyıl ortalarında mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Şeyh Alâî, Cavnpur'da Mehdevîler adlı grubun liderliğini üstlenen Seyyid Muhammed Cavnpurî, Bâbürlü Hükümdarı Ekber Şah devrinde Bedaşan'da ortaya çıkan Kübrevî şeyhi Seyyid Muhammed Nurbahş ve İngiliz sömürge idaresi zamanında

olduğunu söyleyenler de vardır. Bunun ardından Hasan el-Askerî'nin bir süre kaybolduktan sonra mehdi olarak zuhur edeceğine inananlar yanında İmâmiyye en son kaim mehdi olarak Muhammed b. Hasan el-Askerî'de karar kılmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Mehdilik", *DİA*, XXVIII, 385.) Onlara göre bu beklenen mehdi insanların arasında halen yaşamakta, insanların çektiği sıkıntı, zulüm ve haksızlıklara bizzat şahit olmakta, ancak kendini belli etmesi ve ortaya çıkıp yaşanan olumsuzluklara müdahale etmek için belirlenen vakti ve müsadeyi beklemektedir. (Geniş bilgi için bkz. Muhammed Bâkır es-Sadr, *Bahs havle'l-Mehdî*, Dârü't-Teâruf, Beyrut, 1977, s. 9-10.)

²⁴ Mehdi ile ilgili haberler, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i başta olmak üzere Sünnîler'in Kütüb-i Sitte diye bilinen hadis kaynaklarından Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin kitaplarında ve diğer hadis musannefâtında yer almaktadır. Sonraki hadisçilerden Taberânî, Hâkim ve Beyhakî'nin eserlerinde yer alan haberlerle mehdînin âhir zamanla ilgili rolü pekiştirilmiş, Hz. İsa gökten indiğinde Mehdi'nin İslâm toplumuna hâkim olacağı, namazda imâmet görevini yerine getireceği, daha sonra liderliği Hz. İsa'ya teklif edeceği, Deccâlin öldürülmesinde ona yardım edeceği Sünnî çevrelerde umumî kabul gören bir inanç olmuştur. (Bkz. Öz, s.385.)

²⁵ Çınar, s. 25.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Cevad Ali, *el-Mehdiyyu'l-muntazar inde's-Şîati'l-İsnâaşeriyeye*, Almanca'dan Arapça'ya çeviri: Ebu'l-İd Dûdû, Köln, 2005, s. 289 vd.; Çınar, s. 94.

²⁷ Örneğin bkz. <http://www.beklenenmehdi.com02.html> Erişim: 15.06.2017

²⁸ Örneğin bkz. <http://www.erdemyolu.commehdi-mesihmehdi-gelmeyecek-prof-dr-yasar-nuri-ozturk.htm> Erişim: 15.06.2017

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Çınar, s. 173 vd.

³⁰ Mehdilik düşüncesi etrafındaki tartışmalar, bu konudaki şüphelere verilen cevaplar ve bu fikrin tevil edilmeden savunulması gerektiği hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed İsmail el-Mukaddem, *el-Mehdi*, ed-Daru'l-alemiyye li'n-neşri ve't-tevzi', İskenderiye, 2008, s. 101 vd.

³¹ Çınar, s. 26.

mehdi olduğunu iddia ederken sonraları bir tür nebî olduğunu ileri süren Mirza Gulâm Ahmed Hindistan'da ortaya çıkan tanınmış Mehdilik iddiacılarıdır.³² Bu örnekleri artırmak da mümkündür.³³

Mehdiliğin târihî-sosyolojik bağlantıları dikkate alındığında, Osmanlılar döneminde oldukça uzun olan târihî seyrine rağmen, Mehdilik hakkında çok fazla fikir üretilmemiş olmasını ve eser yazılmamasını anlamanın zor olmadığını belirten Mahmut Çınar şu tespitlerde bulunmuştur:

“...Zira zaferden zafere, fetihten fetihe koşan bir toplum için, kurtarıcı beklentisi makul bir duruş değildir. Güçlü bir padişahın payitahtta bulunması, farklı lider arayışlarına ihtiyaç bırakmamıştır. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman gibi padişahların hükümrânlıkları altında, kurtarıcı olarak ortaya çıkacak birisinin, Müslüman topluma vadedebileceği çok fazla bir şey yoktu. Bununla beraber, Osmanlılar dönemi olarak değerlendirebileceğimiz XIII-XX. asırlarda, Anadolu'da kriz dönemleri şeklinde nitelendirebileceğimiz belirli dönemlerin yaşandığı kuşkusuzdur. Bu dönemleri: 1. XIII-XIV. yüz yıl; 2. XVII. yüz yıl ile 3. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına sahne olan XX. yüzyılın başları şeklinde özetlemek ve örneklendirmek mümkündür. Gerçekten de bu yüzyıllarda Mehdilik çerçevesinde değerlendirebileceğimiz önemli eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bunun sebebi, her üç dönemde de yaşanan siyasî zaaf ve boşluktur. Söz gelimi: 1. Dönemi kapsayan XIII-XIV. yüzyıllarda henüz Osmanlı Devleti'nin tam olarak kuruluş aşamasını tamamlayamamış olmasından kaynaklanan siyasî bir boşluk yaşanmaktadır. 2. Dönem: Literatürde XVII. yüzyıl krizi olarak tartışılan bu dönemde ise, dirâyetsiz olan padişahların önceki yüzyılda olduğu gibi güçlü kişilikler olmaması ve tahtlarından zorla indirilmeleri gibi sebepler yüzünden güçlü lider arayışları başlamıştır. 3. Dönemi içine alan XX. yüzyılda ise Osmanlı Devleti'nin yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya kalması ve sonunda da dönemin siyasî buhrân ve savrulmalarına dayanamayarak tarihe karışması karşısında Anadolu insanının gelecek endişesi artmıştır. Beklenen kurtarıcı ve Mehdilik hakkındaki bu görüntü, psiko-sosyolojik bir fenomen olması bakımından, Osmanlı dönemi Mehdilik literatürünün bu kavram bağlamında örnekleriyle incelenerek bu durumun tespit edilmesi önem arz etmektedir.”³⁴

Mehdilik konusunda herhangi bir ayet bulunmadığı gibi mütevatir hadis de bulunmamaktadır. Ayrıca bazen atıfta bulunulan icmâ delili de bu hususta söz konusu olmamıştır. Bu nedenle Mehdilik akaid kapsamında değerlendirilmemiştir.

³² Öz, s. 385-386.

³³ Geniş bilgi için bkz. Öz, s. 385-386.

³⁴ Mahmut Çınar, “Osmanlı Halklarının Mehdilik Algısı Ve Müslüman Tebaa Tarafından Bu Alanda Yazılan Eserler Bağlamında Kurtarıcı Beklentisinin Sosyo-Politik Bağlantıları”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016, Sayfa: 216-239, s. 218.

Kelam âlimleri bu konuyu Kelam'ın da bir meselesi olarak görmemişlerdir.³⁵ İslam'ın temel kaynaklarında açık bir ifade bulunmamasına ve sonradan ortaya çıkmasına rağmen Mehdilik, önemli ölçüde taraftar bulmuştur. Bunun teorik ve pratik iki sebebi olduğu kaydedilmiştir. İnsanın fitrat itibariyle zulüm ve haksızlığa karşı olması teorik boyutu, fitrat itibariyle geleceğe yönelik ümitlerini asla kaybetmemesi ve bu doğrultuda çaba içine girmesi pratik boyutu teşkil eder.³⁶

Mehdilik sadece İslam ümmetinin küçük bir kesimi tarafından akidevî bir prensip olarak görülmektedir. Bundan dolayı literatürde Mehdilik genelde itikadî bir unsur olarak değerlendirilmemiştir. Zira onun zuhurunu kabul etmek veya inkâr etmek Sünnî kesime göre itikadî noktada bir sonuç doğurmamaktadır. Kabul veya red noktasında kişinin imanına bir zarar vermemektedir.³⁷

Mehdiliğe dair aklî ve naklî deliller dikkate alındığında bir inanç olarak görülmesine yeterli olmadığı iddia edilmiştir. Ancak bunun imkânsız olduğuna dair de kesin bir delil olduğunu söylemek zordur. Kabul edenler de reddedenler de itikadî açıdan eşittir. Mehdiliği şahıs veya şahıslar olarak değerlendirme noktasında da Çınar'ın şu tespiti dikkat çekmektedir: “Mehdilikten bahsedilecekse bile, bunun tek bir şahıs veya sadece kıyamete yakın zamanda gelmesinin tasavvurundan ziyade ümmetin bunalım yaşadığı dönemlerde onlara yol gösterecek şahısların tamamını bu kapsamda değerlendirmek daha makul görünmektedir. Bu şahısların farklı dönemlerde gelmeleri mümkün olduğu gibi farklı yerlerde birden fazla şahıs olarak ortaya çıkmaları mümkündür.”³⁸

2.Mehdi İle İlgili Hadisler

Bu anlayışı bir inanç esası olarak kabul edenler de buna karşı tavır alanlar da bu konudaki hadis rivayetlerine dayanmaktadırlar.³⁹

Mehdi hakkında vârid olan hadisleri derleyen birçok müstakil risale kaleme alındığı gibi hadis mecmuaları içinde de bu rivayetlerin bir kısmı yer almıştır. Muteber hadis kaynaklarında bu rivayetler oldukça sınırlı sayıda yer almaktadır. Bütün bunlar arasında Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde⁴⁰ Kitâbu'l-Mehdî başlığı ile müstakil bir bölüm açılmış olması konuya verilen önem açısından dikkat çekicidir. Mehdi ile ilgili rivayetler göz önüne alındığında dört temel hususa işaret ettikleri görülmektedir: Nesebi, hükümlerlik süresi, zuhur yeri ve zamanı.⁴¹

Mehdi ile ilgili hadislerin sahîh hadisleri topladığını söyleyen muhaddislerin kitaplarından sadece İbn Hıbbân'ın (ö. 354/965) *Sahîh*'i ile Hâkim'in (ö. 405/1014) *el-Müstedrek*'inde bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Buhârî (ö. 256/869) ve Muslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh* 'lerinde olmaması Mehdi hadisleri ile ilgili ciddi bir ölçüdür. Mehdi ile ilgili hadislerin büyük

³⁵ Çınar, s. 66-67.

³⁶ Çınar, s. 99.

³⁷ Çınar, s. 226.

³⁸ Çınar, s. 230.

³⁹ Avni İlhan, “Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdilik”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII, İzmir 1992, ss. 101-124, s. 101.

⁴⁰ Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen*, I-IV, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs.

⁴¹ Çınar, s. 127-128.

çoğunluğunun zayıf veya mevzu olduğu az bir kısmının sahîh veya hasen olduğu bildirilmiştir. Dolayısıyla Mehdi ile ilgili rivayetlerin mütevatir olmaları bir yana sahîh olduklarının bile tartışmalı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bu hadisleri sahîh veya hasen diye nitelendirenlerin titiz olmayan âlimler olduğu vurgulanmıştır.⁴² Nitekim İbn Haldûn (ö. 808/1406) da Mehdi hakkında literatüre geçmiş rivayetleri değerlendirmiş ve bu rivayetlerin sened ve metin tenkidini yaparak sahîh bilgi adına bir şey ifade etmediğini kaydetmiştir.⁴³

İlgili hadis rivayetlerinin senedinde yer alan ravilerden hiçbiri sözgelimi Hicaz bölgesine mensup değildir. Hâlbuki Hz. Peygamber bu çevrede yetiştiği için en çok ondan bilgi aktaranlar bu bölgeye mensup olmalıdır. Mısır, Şam, Nîsâbûr gibi merkezlere ait ravi sayısı da azdır. Bunların da çoğu zaman bir şekilde Kufe ve Basra ile ilişkileri kurulabilir. Bu durum İran'a komşu Basra ve Kufe'de kadim Fars kültürü ve yaşanan sosyo-politik bunalımların sonucunda Mehdilik düşüncesinin yeşerdiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁴⁴

Mehdi ile ilgili hadislerin temel hadîs kaynaklarındaki dağılımını Ahmet Yücel şu şekilde aktarmaktadır⁴⁵ :

Musannıf	Eser	Rivayet sayısı
Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827)	<i>el-Musannef</i>	11 rivayet
İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)	<i>el-Musannef</i>	16 rivayet
Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	<i>el-Müsned</i>	12 rivayet
İbn Mâce (ö. 273/887)	<i>es-Sünen</i>	7 rivayet
Ebû Dâvûd (ö. 275/888)	<i>es-Sünen</i>	13 rivayet
Tirmizî (ö. 279/892)	<i>es-Sünen</i>	3 rivayet
İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>es-Sahih</i>	7 rivayet

⁴² Bkz. Ahmet Yücel, "Mehdi Hadislerinin Temel Hadîs Kaynaklarındaki Anlamı", *Beklenen Kurtarıcı İnanıcı Sempozyumu 22 Ekim 2016 İstanbul, Bildiriler Kitabı*, Kuramer Yay., İstanbul 2017, s.170.

⁴³ Geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, I-III, Çev. Pîrîzâde Mehmed Sahib, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, II, 278-279; Çınar, s. 175.

⁴⁴ Çınar, s. 189.

⁴⁵ Yücel, s. 142.

Hâkim (ö. 405/1014)	<i>el-Müstedrek</i>	12 rivayet
---------------------	---------------------	------------

3. Azîmâbâdî ve *Avnu'l-Ma'bûd* İsimli Şerhi

Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Kitâbu'l-Mehdî diye bir kitab (bölüm) vardır. Bu kitabda 11 hadîs rivayeti bulunmaktadır. Azîmâbâdî'nin Mehdilik konusuna yaklaşımını bu kitab çerçevesinde ele alacağız. Çalışmamızda Azîmâbâdî'nin *Avnu'l-Ma'bûd* isimli şerhini esas alacağız.

Tam adı Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hakk b. Emîr Ali ed-Diyânuvî el-Azîmâbâdî olan şârihimiz 1857-1911 yılları arasında yaşamış olan Hindistanlı hadîs ve fıkıh âlimidir. İlk tahsilini Azîmâbâd'da yaptıktan sonra Leknev'e giderek Fazlullah b. Nîmetullah el-Leknevî'den ders aldı. Ardından Muradâbâd'a geçip 1878'e kadar Beşîruddin el-Osmanî el-Kannucî'den ders okudu. Daha sonra Delhi'ye gitti. Delhi'de devrin en büyük muhaddislerinden Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî'nin derslerini takip ederek ondan hadîs rivayet etmiştir. Bir ara memleketine dönmüş, ardından tekrar Delhi'ye gitmiş ve aynı hocasından Kur'ân, Tefsir ve Hadîs okumuştur. Delhi'deki tahsilini tamamladıktan sonra memleketine dönen Azîmâbâdî bir taraftan hadîs öğretimiyle diğer taraftan kitap telifi ve hadîs kitaplarını toplayıp neşretmekle meşgul olmuştur. 20 Mart 1911 (19 Rebiulevvel 1329) tarihinde vebadan öldüğü söylenmiştir.⁴⁶

Özellikle hadîs sahasındaki çalışmalarıyla ve şerhleri ile dikkat çeken Azîmâbâdî'nin *Gâyetü'l-maksûd fî halli Süneni Ebî Davûd* adlı eseri Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin⁴⁷ şerhidir. Nitekim *Sünen* üzerinde birçok şerh çalışması yapıldığı bilinmektedir.⁴⁸ Azîmâbâdî'nin çok hacimli olarak tasarlanan bu eseri tamamlanamamıştır. Bu eseri bitiremeyeceği endişesi ile ihtisar ederek *Avnu'l-Ma'bûd'u* kaleme almıştır.⁴⁹ Bu eseri hazırlarken Mübârekfûrî'den (ö. 1935) yardım gördüğü de ifade edilmektedir.⁵⁰

⁴⁶ M. Akif Aydın, "Azîmâbâdî", *DİA*, IV, 329.

⁴⁷ Ebû Dâvûd, rivayete göre hayatı boyunca yazdığı 500.000 hadîs arasından senesinde kopukluk bulunmayan ve râvilerinin zayıflığı hakkında görüş birliğine varılmayan ahkâma dair 4800'ünü seçerek eserini meydana getirmiş ve hocası Ahmed b. Hanbel'e sunarak onun takdirini kazanmıştır. Müellif, eserine kaydettiği hadîslerin sahih olmasına dikkat etmekle birlikte sahih hadîs bulamadığı konularda Hz. Peygamber'e aidiyeti muhtemel olan zayıf hadîs almakta sakınca görmemiş ve bu tür rivayetleri fakihlerin kıyasına tercih etmiştir. Ebû Dâvûd, sahih isnadla rivayet edilen her rivayeti eserine aldığı kanaatiyle Resûlullah'ın sünneti konusunda sadece bu eserle yetinilebileceğini belirtmiştir. Bir konuda müsned rivayet bulunmadığı için münker veya çok zayıf rivayetleri eserine alma gereğini duyduğunda bu duruma işaret etmiş, üzerinde herhangi bir değerlendirme yapmadığı rivayetlerin delil olarak kullanılabileceğini söylemiştir. *Sünen*'e yalnız ahkâm hadîslerini alıp zühde ve faziletli amellere dair rivayetlere yer vermediğini, kitabındaki 4800 hadîsten 600 kadarının mürsel olduğunu ifade etmiştir. (Bkz. Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Suneni Ebî Davûd*, I-XIV, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1968, I, 3 (Muhakkikin önsözü).M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 145.)

⁴⁸ Bkz. Azîmâbâdî, I, 6-7. (Muhakkikin önsözü).

⁴⁹ M. Akif Aydın, "Azîmâbâdî", *DİA*, IV, 329. Bu eserin başka müelliflere ait olduğu konusundaki tereddütler yersizdir. Mukaddimede müellif olarak Azîmâbâdî'nin kardeşi Muhammed Eşref el-Azîmâbâdî görünmekte ve bu sebeple bazı kaynaklarda sadece onun adı veya her ikisi birlikte zikredilmekte ise de asıl yazar Muhammed Şemsu'l-hak el-Azîmâbâdî'dir. Nitekim kitabın

Azîmâbâdî'nin hem hadîs alanıyla hem de diğer alanlarla ilgili başka eserleri de bulunmaktadır.⁵¹

Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*'da genelde şöyle bir yöntem takip etmektedir. Hadisi şerh ederken öncelikle gerekli gördüğü kelime ve kavramları açıklar. Râvîlerin isimlerinin doğru okunuşu ve kimlikleri hakkında bilgiler sunar. Hadis rivayetindeki güvenilirlikleri ile ilgili değerlendirmeleri aktarır. Hadiste geçen bazı kelimelerin dilbilgisi açısından tahlillerini yapar ve varsa farklı görüşlere de yer verir. Hadisin tahririni yaparak geçtiği başka kaynakları da belirtir ve burada yine gerekli görürse raviler hakkındaki değerlendirmelere atıfta bulunur.

4. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indeki Kitâbu'l-Mehdî ve Azîmâbâdî'nin Şerh ve Yaklaşımları

Azîmâbâdî'nin *Avnu'l-Ma'bûd* adlı şerhinde, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inin Kitâbu'l-Mehdî bölümü çerçevesinde konuya yaklaşımının tespiti neticesinde değerlendirmeler yapılacaktır. Bir makale boyutunda ele alınması bakımından eser ve şârihle sınırlı tutulmasına mukabil çalışmamız, monografik olarak Mehdi'ye dâir bütün rivâyetlere genel bir bakışın da ipuçlarını verecektir diye düşünüyoruz. Esasen ana eser, muteber bir kaynak olup daha ziyade ahkâm hadislerine tahsis edilen bir kaynak için teferruat sayılabilecek olan "Mehdilik"e yer vermesi yüzünden özel çalışma sebebi olarak görülmüştür. Konuyu sınırlandırmamızda etkili olan ikinci husus ise Hanefî olmasının yanında ülkesinin içine düştüğü çaresizlikler, ehl-i sünnet inancının müdafaa edilmesini gerekli kılan Şîî iddialar ve yayımlarına ilaveten İngiliz işgaliyle de karşı karşıya kalmış olan bir âlimin nazarında Mehdi ve Mehdi'ye dâir rivayetlerin nasıl değer ifade ettiği meselesidir.

Kitâbu'l-Mehdî'nin girişinde Azîmâbâdî, âhir zamanda Ehl-i Beyt'ten bir zatın çıkarak dini teyid edeceğini, adaleti tesis edeceğini, Müslümanların kendisine tabi olacağını ve İslam memleketlerine hâkim olacağını, bahsedilen zatın da Mehdi olduğunu ifade etmektedir.⁵² Birçok hadis musannıfının hadis kitaplarına Mehdilik ile ilgili rivayetleri aldıklarını ve bu rivayetleri Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Ömer, Talha, Abdullah b. Mesud, Ebû Hureyre, Enes, Ebû Saîd el-Hudrî vb. sahabilere dayandırdıklarını sözlerine ekler. Söz konusu hadisler içinde sahîh, hasen ve zayıf rivayetlerin bulunduğunu; İbn Haldûn'un ise *Tarih*'inde bu

---

sonundaki ifadeler ve yazılan takrizler bunu açıkça ortaya koymaktadır (Azîmâbâdî, XIV, 220, 223-229.; M. Akif Aydın, "Azîmâbâdî", *DİA*, IV, 329). *Avnu'l-Ma'bûd*, *Sünen*'in on bir nüshası esas alınarak dört cilt halinde neşredilmiş (Delhi 1322), ayrıca dört büyük cilt olarak (Delhi 1918-1923) ve Abdurrahman Muhammed Osman tarafından on dört cilt halinde (Medine, 1968-1969) yayımlanmıştır. (Bkz. el-Mektebetu's-Selefiyye, II. Baskı, Medine, 1968-1969, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin şerhi ile beraber basılmıştır; M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA*, XXXVIII, 146.)

⁵⁰ Bkz. Azîmâbâdî, I, 7 (Muhakkikin önsözü).

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. M. Akif Aydın, "Azîmâbâdî", *DİA*, IV, 329.

⁵² Azîmâbâdî, XI, 361. Ayrıca Deccal'in çıkması ve sonrasındaki olayların kıyametin alameti olacağını, daha sonra Hz. İsa'nın gökten inip Deccal'i öldüreceğini veya onu öldürmesi için Mehdi'ye yardım edeceğini ve namazda Mehdi'ye tabi olacağını da vurgulamaktadır. (bkz. Azîmâbâdî, XI, 361.)

rivayetlerin tamamının zayıf olduğunu söylemesinin hatalı bir yaklaşım olduğunu da ayrıca ifade eder.⁵³

11 hadis rivayetini ele aldığı Kitâbu'l-Mehdî bölümünün⁵⁴ şerhi yaklaşık 24 sayfa tutmaktadır. Burada şârihin geniş ve detaylı açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Biz de buradan Azîmâbâdî'nin konuya yaklaşımını inceleyerek değerlendirmeye çalışacağız.

İlgili rivayetlerin ilki şöyledir: *Câbir b. Semure Hz. Peygamber'i şöyle derken işittiğini nakletmektedir: "Size etrafında (tüm) ümmetin toplanacağı on iki halife gelinceye kadar, bu din ayakta kalmaya devam edecektir."* *Câbir Hz. Peygamber'den bir söz duyduğunu ama anlamadığını, babasına "Resûlullah ne diyor?" dediğinde, onun, "Hepsi Kureyş'ten" buyurduğunu haber verdiği nakleder.*⁵⁵

Yine Câbir kanalıyla Resûlullah'ın şöyle buyurduğu nakledilir: *"On iki halife gelinceye kadar bu din aziz olarak devam edecektir."* *Bunun üzerine insanlar, tekbir getirdiler, bağıriştular. Sonra Hz. Peygamber sessizce bir şey söyledi, Câbir babasına "Babacığım, Resûlullah ne dedi?" diye sordu. "Hepsi Kureyş'ten" buyurdu, cevabını aldı.*⁵⁶

el-Esved b. Saîd el-Hemedânî, Câbir b. Semure'den yukarıdaki hadisi rivayet etti ve şunu ilâve etti: *Hz. Peygamber evine dönünce, Kureyşliler ona gelip, sonra ne olacak?' dediler. Fitne ve iç savaş⁵⁷ diye cevap verdi.*⁵⁸

Azîmâbâdî yukarıdaki rivayetleri şerh ederken detaylı bilgiler vermektedir. Konuyla ilgili farklı görüşler sadedinde şunları aktarmaktadır: *"Bazı muhakkik âlimler bu on iki halifeden dördünün Hulefa-i Raşidîn olduğunu, kalan sekizinin de kıyamete kadar geleceğini söylemişlerdir. Buradaki halifelerden maksadın âdil hâlifeler olup, gerçekte halife ismine onların layık oldukları da belirtilmiştir."*⁵⁹

Burada iki soru yöneltilebileceğine dair görüşler de nakleden Azîmâbâdî şöyle devam eder: *"Bu sorulardan birisi şudur: Başka bir hadiste Hz. Peygamber kendisinden sonra halifeliğin otuz sene olup, daha sonrasının saltanat olacağını haber vermiştir."*⁶⁰ Bu hadiste ise, on iki halife söz konusudur. Bu iki hadis arasında tenakuz bulunmaktadır. Bu soruya şu cevap verilir. Resûlullah'tan sonra otuz sene sürecek olan halifelikten maksat nübüvvetin halifeliğidir. On iki halifede ise bu şart aranmaz, bu açıdan hadisler arasında bir zıtlık yoktur. İkinci soru da, Müslümanların

⁵³ Azîmâbâdî, XI, 361-362. Azîmâbâdî ayrıca Mehdi'yi yalanlayanın kâfir olacağına dair bir rivayetin bulunduğunu ancak bunun mevzu bir rivayet olduğunu belirtmektedir. Hz. İsa'dan başka Mehdi yoktur, rivayetin de Hâkim ve Beyhakî tarafından zayıf kabul edildiğini ifade eder. (Azîmâbâdî, XI, 362)

⁵⁴ Bkz. Hadis no: 4259-4269.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4259.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4260.

⁵⁷ Azîmâbâdî, XI, 369.

⁵⁸ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4261.

⁵⁹ Azîmâbâdî, XI, 362-363.

⁶⁰ Örneğin bkz. Tirmizî, Muhammed b. Îsâ Ebû Îsâ, *Sünen*, I-V, Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, Trs., Fiten, 48.

başına on ikiden fazla halife geçmiştir. Bu, hadise zıt düşmez mi? sorusudur. Hâlbuki bu, bâtil bir itirazdır. Çünkü Hz. Peygamber sadece “On iki gelecek” dememiş, “On iki halife gelmedikçe” demiştir. Dolayısıyla daha fazla halifenin gelmesi bu anlama zarar vermeyecektir.⁶¹

Şâh Velîyûllah'ın söylediklerini de nakleden Azîmâbâdî şöyle der: “*Bu din, hepsi Kureyş'ten olmak üzere, on iki tane halife gönderilinceye kadar üstün olmaya devam edecektir*, hadisi problemlî görülmüştür. Bu soruna neden de, hadisin on iki imam inancına sahip olan İsnâaşeriyye mezhebinin görüşünü destekler mahiyette algılanmasıdır. Gerçek şudur: Kur'ân-ı Kerim'de olduğu gibi Resûlullah'ın hadisleri de birbirini açıklar. Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber, İslam'ın değirmeni otuz beş veya otuz altı sene dönecektir, eğer helak olurlarsa, onların yolu helak olanların yoludur. Eğer onların dini kalırsa geçen kısımdan itibaren yetmiş sene kalır, buyuruyor. Bu hadisi anlamakta güçlük çekilmiştir. Ancak şöyle anlaşılması mümkündür: Bu müddetin başlangıcı, h.2. yıldaki cihaddan itibaren. Hadisteki, eğer helak olurlarsa, cümlesinden amaç, şüphe için değil, o zaman büyük olayların çıkacağını beyandır. Açık alâmetlere bakıldığında görülüyor ki, İslâmiyet'in kuvveti zayıflamış, cihâd kesilmiştir. Sonra, Allah, hilâfeti yoluna koyacak kişiler gönderecek ve bu intizam yetmiş yıl kadar devam edecektir. Gerçekten de Resûlullah'ın haber verdiği şeyler olmuştur. Cihâd'ın başlangıcından otuz beş sene geçince Hz. Osman katledilmiş, Müslümanlar parçalanmıştır. 36. yılında Cemel vakası meydana gelmiş, Müslümanlar kâfirlerle cihadı bırakıp birbirleri ile uğraşmışlardır. İslâmiyet zayıflamıştır. Ama Allah, hilâfeti tekrar düzene koymuş ve tekrar cihad başlamıştır, bu durum Abbasilere kadar sürmüştür. Abbasiler döneminde de Allah Müslümanlara kuvvet vermiş, cihad sürmüş, bu durum da Moğol istilâsına kadar devam etmiştir. Hadisin İsnâaşeriyye'cilerin on iki imam görüşünü teyid ettiğini söylemek zorlama olur.⁶² Zira hadiste anılan, on iki imam değil, halifedir. Hâlbuki Şîîlerin kabul ettikleri on iki imamdan büyük çoğunluğu, halife olmamıştır. Bunu İsnâaşeriyye de kabul eder. Hadiste bu halifelerin Kureyş'e nisbet edilmeleri onların hepsinin Benî Hâşîm'den olmadıklarını gösterir. Çünkü bir cemaatin hepsi bir batına mensup iseler, o batınla anılırlar, ama çeşitli batınlardan iseler o batınların mensup olduğu kabileye nispet edilirler. Benî Hâşîm batın, Kureyş kabiledir. On iki imama inananlar, dinin onlarla güç kazanacağını söylemiyorlar. Resûlullah'ın vefatından sonra dinin gizlendiğini, İmamların takiyye prensibine göre hareket ettiklerini, Hz. Ali'nin bile kendi mezhep ve görüşünü açığa vurmadığını söylerler. Hadislerde, râvî Hz. Peygamber'in, alçak sesle bir şeyler söylediğini, ama kendisinin

⁶¹ Azîmâbâdî, XI, 363.

⁶² Ayrıca bkz. Azîmâbâdî, XI, 367.

anlayamadığını, babasına sorunca, Resulullah'ın, Onların hepsi Kureys'tendir buyurduğunu anladığını söylemektedir. Yukarıda naklettiğimiz gibi bu, gelecek on iki halifenin Kureys'ten olacağını açık delildir.”⁶³

Hadiste geçen on iki halife ile ilgili olarak bu on iki halifenin sâlih, adaletli ve gerçek anlamda hilafetin hakkını verecek kimseler olacağı, bunların dördünün zaten bilindiği şekliyle ilk dört halife olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali oldukları vurgulanmaktadır. Bunlardan başka Ömer b. Abdulaziz'in de beşinci sırada sayıldığı noktasında bir kabul olduğu malumdur. Geriye kalan halifelerin de bu vasıflarda olacağı anlaşılmalı olup Mehdi'nin de bunlardan birisi olarak adalet ve refaha vesile olacağını anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

Ayrıca Azîmâbâdî konunun devamında Şîa'nın Mehdi'yi on iki imam içinde sayması ve beklenen on ikinci imam/gaib imam Muhammed b. Hasan el-Askerî olarak kabul etmelerini batıl ve kabul edilemez olarak değerlendirerek reddetmektedir.⁶⁵

Yukarıdaki rivayetlerde her ne kadar ismi geçmese de, Azîmâbâdî'nin on iki halife bağlamında Mehdi'yi ele aldığı, onu da on iki halife içinde değerlendirdiği görülmektedir. İlgili rivayetleri Kitâbu'l-Mehdî içinde derleyen Ebû Dâvûd'un da aynı kanaatte olduğunu söylemek güç değildir.

Diğer bir rivayette Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilir: *“Dünyada sadece bir gün kalsa, -Allah o günü uzatır da- o günde benden veya Ehl-i Beytimden, adı adıma, babasının adı da babamın adına uyan bir adam gönderir. O şahıs dünyayı, zulümle dolduğu gibi, adaletle dolduracaktır. Araplara, adı adıma uyan Ehl-i Beytimden biri hâkim olmadıkça dünya son bulmayacaktır.”*⁶⁶

Hz. Ali Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *“Dünyanın ömründen sadece bir gün kalsa bile, Allah benim Ehl-i Beytimden bir adam gönderecektir. O dünyayı, daha önce zulümle olduğu gibi, adaletle dolduracaktır.”*⁶⁷

“Mehdî benim ailemden, Fatıma'nın oğullarındandır.” rivayeti de Ümmü Seleme tarafından rivayet edilmiştir.⁶⁸

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah şöyle buyurmuştur: *“Mehdî bendendir. O açık alınlı ve ince burunludur. Dünyayı zulümle dolduğu gibi adaletle dolduracak ve yedi sene hüküm sürecektir.”*⁶⁹

Yine Ümmü Seleme kanalıyla gelen başka bir rivayet şöyledir: *“Bir halifenin ölümünde ihtilaf olacaktır. İşte tam o esnada, Medine'de bulunan Mehdi, Mekke'ye gelecek ve Mekke'liler, o istemediği halde ondan ortaya çıkmasını talep edecekler ve sonunda Kabe'nin rüknü ile Hz. İbrahim'in makamı arasında ona*

⁶³ Azîmâbâdî, XI, 364-365.

⁶⁴ Azîmâbâdî, XI, 366-367.

⁶⁵ Azîmâbâdî, XI, 367.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4262.

⁶⁷ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4263.

⁶⁸ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4264.

⁶⁹ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4265.

biat edeceklerdir. Biattan sonra, Şam'dan Mehdi üzerine bir ordu gönderilecek, ancak bu ordu Mekke ile Medine arasında Beyda denen yerde yerin dibine batırılacaktır. İnsanlar bunu görünce Şam'ın ve Irak ahalisinin velileri ona gelip biat ederler. Sonra Kureys'ten, dayıları Kelb kabilesinden olan bir adam çıkar ve Mehdi'ye karşı bir ordu gönderir. Ama onlar bu orduyu yenerler. Bu ordu, Kelbî'nin ihtirasıyla çıkarılmış bir ordudur. Bu Kelbî'nin ganimetine iştirak edemeyen zarara uğramıştır. Mehdi, malı taksim eder. Halk arasında peygamberlerinin sünneti ile amel eder. İslâm yeryüzüne yerleşir. Yedi yıl (sekiz veya dokuz yıl) hayatta kalır. Sonra ölür ve Müslümanlar cenaze namazını kılarlar.⁷⁰

Mehdi'nin, Resûlullah'ın Ehl-i Beyti'nden olduğu, hadiste belirtilmekle beraber, onun Hz. Hasan'ın mı Hz. Hüseyin'in mi soyundan geleceği konusunda kesin bir nâss bulunmamaktadır. Bu konuya da yer veren Azîmâbâdî şu ifadeleri kullanır:

“Bundan dolayı âlimler bu hususta ihtilâf etmiştir. Bazıları iki nesebin birlikte bulunmasına bir engel olmayacağını, zahire göre Mehdi'nin baba tarafından Hz. Hasan, anne tarafından Hz. Hüseyin'e mensup olacağını söylerler. Bunu söylerken de Hz. İbrahim'in oğulları Hz. İsmail ve Hz. İshak'a kıyas yapar. İsrailoğullarının bütün peygamberleri Hz. İshak'ın soyundan geldiği halde bizim Peygamberimiz Hz. İsmail'in soyundan gelmiştir. Aynı şekilde imamların çoğu ve ümmetin büyükleri, Hz. Hüseyin'in soyundan gelmiştir. İşte buna karşılık beklenen Mehdi'nin de Hz. Hasan'ın soyundan gelmesi muvafıktır. İşte evliyanın sonuncusu olacak olan bu zat, diğer büyük zevatın yerine kâim olacaktır.”⁷¹

Yukarıdaki rivayetlerde Mehdi'nin isminin Hz. Peygamber'in ismine, babasının isminin Hz. Peygamber'in babasının ismine muvafık düşeceği hususunun belirtilmiş olmasına dikkat çeken Azîmâbâdî, Şîa'nın, Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin Mehdi olduğuna dair görüşlerinin dayanaksız ve çürük olduğunu ifade etmektedir.⁷²

Öte yandan ilgili rivayetleri şerh ederken Azîmâbâdî'nin, senedle ilgili teknik konulara girdiği görülmektedir. Bu bağlamda gerekli gördüğü yerde raviler hakkında geniş bilgiler vermekte ve onların güvenilirlikleri hakkındaki değerlendirmeleri nakletmektedir.⁷³

Mehdi'nin Araplara malik olacağı hususunda da Azîmâbâdî şu görüşlere yer verir: “Âlimler Arapların galibe nazaran zikredildiğini, onun sadece Araplara değil tüm kavimlere mâlik olacağını söylerler. Resûlullah'ın sadece Arapları anması, o zaman Müslümanların Araplardan oluşması, ya da diğer halklar Müslüman

⁷⁰ Ebû Dâvûd, Mehdi, Hadis no: 4266, 4267, 4268, 4269.

⁷¹ Azîmâbâdî, XI, 370.

⁷² Azîmâbâdî, XI, 371, 382.

⁷³ Örneğin bkz. Azîmâbâdî, XI, 372, 379, 380, 382, 384.

olunca, ilk Müslüman olan Araplarla tek millet gibi olmalarıdır. Şüphesiz, doğrusunu Allah bilir.”⁷⁴

Yine yukarıda geçen rivayetlerde Mehdi'nin alınının ve burnunun şeklinin tarif edilmesi, yedi sene (bazı rivayetlerde sekiz veya dokuz) müddetle hüküm süreceği hususu dikkat çekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak da Azîmâbâdî ayrıntılı açıklamalar ve farklı görüşlere yer vermeyi ihmal etmemektedir.⁷⁵

Sonuç

Doyurucu bir şerhte bulunması gereken özellikler olarak, Azîmâbâdî'nin hadislerin şerhi meyanında kavram ve terimleri detaylı bir şekilde açıklamaya çalışması, bu konudaki farklı görüşlere yer vermesi ve bazen ilgili tartışmaları nakletmesi dikkat çekmektedir. Râvilerle ilgili geniş bilgi ve değerlendirmelere girmesi de şerhinde hemen fark edilen özelliklerdendir.

Şârihin esas aldığı eser olan Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i, muteber bir kaynak olup daha ziyade ahkâm hadislerine tahsis edilen bir kaynak için teferruat sayılabilecek olan Mehdilik'e yer vermesi yüzünden özel çalışma sebebi olarak görülmüştür. Bir diğer husus ise Azîmâbâdî'nin Hanefî olmasının yanında ülkesinin içine düştüğü çaresizlikler, ehl-i sünnet inancının müdafaa edilmesini gerekli kılan Şîi iddialar ve yayılcılığına ilaveten İngiliz işgaliyle de karşı karşıya kalmış bir âlim olarak Mehdi ve Mehdi'ye dâir rivâyetlere nasıl baktığı, ele alış tarzı ve şerh etme metodu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Hadis rivayetlerini şerh ederken Azîmâbâdî'nin bazen Şîilerin Mehdi konusundaki kimi yaklaşımlarını eleştirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu noktada onların görüşlerini kesin ve sert ifadelerle reddettiği görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu rivayetlere dayanarak Sünnî Müslümanlar arasında da rağbet gören kurtarıcı inancını sahiplendiği söylenebilir.

Yaygın olarak nitelendirilebilecek olan Mehdi'nin geleceğine dair yaklaşımı savunan Azîmâbâdî, Hz. Peygamber'in soyundan, ismi Hz. Peygamber'in ismine muvafık, babasının ismi Hz. Peygamber'in babasının ismine muvafık bir zatın gelerek daha önce zulüm ve haksızlıkla dolan dünyaya adaletle hükmedeceğini vurgulamaktadır. Burada yaygın kanaatin dışına çıkıp bu düşüncenin yabancı kültürlerden etkilenip etkilenmediğini sorgulamamakta veya değişik inanç ve düşüncelerle mukayese yoluna gitmediği görülmektedir. Meseleyi Sünnî Müslümanlar arasında kabul edilen yaygın şekliyle ele alıp savunmakta, buna karşın Şîa'nın argümanlarını detaylı olarak ele alıp tartışmaya girmektedir. Oysa konuyu diğer dinler, inançlar ve kültürler çerçevesinde daha geniş ele almamasının bir eksiklik olarak telakki edileceğini söylememiz gerekir.

Kaynakça

AHMED EMİN, *el-Mehdi ve'l-Mehdeviyye*, Hindavî, Kahire, 1951.

AYDIN, M. Akif, “Azîmâbâdî”, *DİA*, IV, 329.

⁷⁴ Azîmâbâdî, XI, 371.

⁷⁵ Azîmâbâdî, XI, 375.

AZÎMÂBÂDÎ, Ebu't-Tayyip Muhammed Şemsu'l-Hak, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-XIV, el-Mektebetu's-Selefiyye, Medine, 1968.

CEVAD ALÎ, *el-Mehdiyyu'l-muntazar inde's-Şîati'l-isnâaşeriyye*, Almanca'dan Arapça'ya çeviri: Ebu'l-İd Dûdû, Köln, 2005.

ÇINAR, Mahmut, *Tarihte ve Günümüzde Mehdilik*, Rağbet Yay., İstanbul, 2013.

..... “Osmanlı Halklarının Mehdilik Algısı ve Müslüman Tebaa Tarafından Bu Alanda Yazılan Eserler Bağlamında Kurtarıcı Beklentisinin Sosyo-Politik Bağlantıları“, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016, Sayfa: 216-239.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen*, I-IV, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Trs.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Mesih ve Mehdi İnancı Üzerine” (Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış), *AÜİFD* Cilt: XXV, ss. 179-214.

HAKYEMEZ, Cemil, “Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004/1, C. III, Sayı: 5, ss. 127-144.

HARMAN, Ö. Faruk “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslâm Öncesi Dinî Arka Planı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı Sempozyumu 22 Ekim 2016 İstanbul, Bildiriler Kitabı*, Kuramer Yay., İstanbul, 2017.

İBN HALDÛN, *Mukaddime*, I-III, Çev. Pîrîzâde Mehmed Sahib, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.

İLHAN, Avni, “Kütübü Sittedeki Hadislere Göre Mehdilik”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII, İzmir 1992, ss. 101-124.

KANDEMİR, M. Yaşar, “es-Sünen”, *DİA*, XXXVIII, 146.

KESKİN, Yakup, “İmâmî Kaynaklarda Muhammed el-Mehdî Üzerindeki Tartışmalar”, *OMÜİFD*, Sayı:26-27, Samsun 2008 (Birleşik Sayı), ss. 299-315.

MEHDÎ Halil Cafer, *el-İmamu'l-Mehdi fi'l-edyan*, Daru'l-huceti'l-beyda, Beyrut, 2008.

EL-MUKADDEM, Muhammed İsmail *el-Mehdi*, ed-Daru'l-alemiyye li'n-neşri ve't-tevzi', İskenderiye, 2008.

ÖZ, Mustafa, “Mehdilik”, *DİA*, XXVIII, 385.

ES-SADR, Muhammed Bâkır *Bahs havle'l-Mehdî*, Dâru't-Teâruf, Beyrut, 1977.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, “Buda Dininde Mehdi İnancı Ve Buda'd:An Bir Rivayet”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 4. Sayı, Ankara, 1980, ss. 77-90.

..... “Mehdi”, *DİA*, XXVIII, 369.

..... “Mecusi Dininde Mehdi İnancı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sayı, İstanbul 1986, ss. 1-7.

ŞİK, İsmail – Yusuf Gökalp, “Sosyal Teoloji Bağlamında “Mehdilik” Algısına Bir Bakış: İzmirli İsmail Hakkı ve Cemaleddin Afgânî Karşılaştırması”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3 2014, Sayfa: 468-490.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa Ebu İsa, *Sünen*, I-V, Tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru ihyai't-türasi'l-Arabî, Beyrut, Trs.

TOPALOĞLU, Fatih, “Şia'da Mehdi İnançının Oluşumunda Fars Kültürünün Etkisi”, *E-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2 (Güz 2012), Ss. 109-148.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Mehdi”, *DİA*, XXVIII, 371.

YÜCEL, Ahmet, “Mehdi Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı”, *Beklenen Kurtarıcı İnanç Sempozyumu 22 Ekim 2016 İstanbul, Bildiriler Kitabı*, Kuramer Yay., İstanbul 2017.

<httpwww.beklenenmehdi.com02.html> Erişim: 15.06.2017

<httpwww.erdemyolu.commehdi-mesihmehdi-gelmeyecek-prof-dr-yasar-nuri-ozturk.htm> Erişim: 15.06.2017